

Particulier boekenbezit in Antwerpen in de tweede helft van de 18de eeuw. Een bilan

door

Dries VANYSACKER

In mei 1995 ging aan het Departement Geschiedenis van de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen (UFSIA) een project van twee jaar van start over Antwerps particulier boekenbezit in de tweede helft van de achttiende eeuw¹. Het project situeerde zich in de 'boekgeschiedenis nieuwe stijl', die het boek als cultuurdrager relateert aan maatschappelijke en economische processen en daarbij onder meer oog heeft voor de consumptie van boeken in het verleden. In Vlaanderen staat deze benadering nog in de kinderschoenen. Als algemene doelstelling gold dan ook een zicht te krijgen op de boeken die de Antwerpse elites in huis hadden in de tweede helft van de achttiende eeuw, als bijdrage tot de kennis van de consumptie van cultuur in de betrokken periode. Het vertrekpunt hierbij was niet enkel op zoek te gaan naar het succes van verlichte auteurs als Voltaire en Rousseau, maar een zo ruim mogelijk beeld van dat boekenbezit op te roepen aan de hand van vragen als: welke talen zijn in de boekencollecties vertegenwoordigd? Waar liggen de inhoudelijke interessepunten van de boekenverzamelaars? Waar werden de boeken uitgegeven? Wat is de verhouding tussen traditie en moderniteit in de privé-bibliotheken?

Daartoe diende eerst een grondige heuristiek gevoerd van de bronnen die voor dergelijk onderzoek gebruikt kunnen worden, met name boedelinventarissen en boekveilingcatalogi. Het methodologisch kader bestond erin na te gaan wat de historische waarde is van boekveilingcatalogi: bieden ze een adequaat beeld van iemands boekenbezit, of wordt dat beeld vertekend door marketingtechnieken vanwege de veilinghouder/boekverkoper, zoals het vermengen van privé-collecties met onverkochte stockexemplaren?

1. Dit project werd gefinancierd door het Bijzonder Onderzoeksfonds van de Universiteit Antwerpen. De auteur dankt drs. P. Delsaert van harte voor de nauwe samenwerking, alsook de promotoren van het project, prof. dr. L. Simons en prof. dr. A. Thijs, voor het door hen betoonde vertrouwen.

I. WETENSCHAPPELIJKE RESULTATEN

1. *Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800*

Op het vlak van de heuristiek leek de studie naar boedelinventarissen, meer bepaald het doornemen van notariële protocollen in het Antwerpse Stadsarchief een zeer tijdrovende en weinig doeltreffende zoekpiste: de zeldzame sporen van boeken in de inventarissen bleven beperkt tot vage en summiere aanduidingen. De zoektocht naar veilingcatalogi daarentegen was zeer vruchtbaar. De veilingcatalogi werden gelokaliseerd in de voornaamste Belgische wetenschappelijke (bewaar-)bibliotheken (Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven, Louvain-la-Neuve) en in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag, de Universiteitsbibliotheek Amsterdam en de Bibliothèque nationale de France. Door het feit dat dit enkel *bewaarde* catalogi betreft, vertelt deze heuristiek echter maar een deel van het verhaal. Veilingcatalogi waren vergankelijk materiaal, gebruiksdrukwerk dat zoals pamfletten, couranten en almanakken slechts in zeer beperkte mate bewaard bleef. Wat meer is: niet voor elke veiling werd een catalogus gedrukt. Soms was er maar één handgeschreven catalogus voorradig, die dan bij de veilinghouder moest worden ingekeken. En bij collecties van een beperkte omvang moesten de kandidaat-kopers zich vaak ter plaatse begeven om van de inhoud en de kwaliteit van de boeken kennis te nemen. Dergelijke veilingen zonder catalogus ont-snappen a fortiori aan repertoria. Toch konden we dit euvel grotendeels verhelpen. Het bleek bijzonder lonend aankondigingen van boekenveilingen op te sporen in de plaatselijke pers. Zo vonden we in de *Gazette van Antwerpen* verwijzingen naar veilingcatalogi die niet bewaard bleven in de door ons bezochte collecties, en naar veilingen waarvoor nooit een catalogus gedrukt werd. Zo kon een corpus van 748 Antwerpse boekenveilingen in de onderzochte periode worden gereconstrueerd². De gegevens van dit repertorium leveren niet alleen een overzicht op van wie in het achttiende-eeuwse Antwerpen een bibliotheek van enige betekenis in huis had. Ze bewijzen ook dat de tweedehandse boekhandel er een belangrijk economisch fenomeen was. Enkele cijfers kunnen dat verduidelijken.

2. P. DELSAERDT en D. VANYSACKER, 'Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800', in: *De Gulden Passer. Jaarboek van de 'Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen'*, 75 (1997), 5-119, en P. DELSAERDT en D. VANYSACKER, *Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800*, Antwerpen, Universiteit Antwerpen - UFSIA, 1999.

Voor de beschouwde periode vonden we dus 748 boekenveilingen terug, een gemiddelde van bijna vijftien veilingen per jaar. Niet al de veilingen waren *exclusief* boekenveilingen, maar in alle geregistreerde veilingen waren boeken in elk geval het vermelden waard; ook prentboeken die als deel van een kunstcollectie werden geveild, namen we op. Voor tenminste 514 van deze veilingen werd er een catalogus gedrukt. Soms blijkt dat uitsluitend uit een vermelding in de krantenadvertentie ("... waervan de catalogue te bekomen is..."), maar van 346 catalogi vonden we tenminste één exemplaar terug in een openbare collectie. Dat betekent dat slechts 67% van al de catalogi die toen in Antwerpen gedrukt werden, in één of meer exemplaren bewaard bleef.

Uit de spreiding van de veilingen over de jaren blijkt dat deze specifieke vorm van tweedehandse boekhandel in Antwerpen pas echt succesvol werd vanaf de jaren 1760, en een zekere stabiliteit bereikte vanaf 1765. Het aantal gedrukte catalogi nam in de tweede helft van de jaren zestig geleidelijk toe. Vanaf 1770 verschenen er jaarlijks tussen de tien en de vijftien nieuwe titels.

Kenmerkend voor het koperspubliek waarop men mikte en dus voor de aard van de collecties is de taal van de catalogi. Op een totaal van 346 bewaarde catalogi was het titelblad van 195 catalogi gesteld in het Nederlands (dit is 56%), van 107 in het Frans (dit is 31%), en van slechts 42 in het Latijn (dit is 12%); twee catalogi mikten met een tweetalig titelblad zowel op een Frans- als op een Nederlandstalig publiek. Opmerkelijk is de achteruitgang van het Latijn: tussen 1750 en 1780 waren veertig titelbladen nog in het Latijn gesteld, tussen 1781 en 1791 nog maar twee.

Over het koperspubliek zelf zijn we meestal niet zo goed ingelicht. In de bewaarde specimina wordt sporadisch de naam van een koper vermeld. Het gaat dan vooral om notoire bibliofielen, het kleine wereldje van - in hoofdzaak Antwerpse - kapitaalkrachtige boekenliefhebbers (Gasparoli, Bruyninx, bisschoppen Nelis en Wellens, Geelhand, Lauwers...).

Ook voor een beoordeling van de omvang van de geveilde collecties zijn we aangewezen op de 346 veilingen waarvan de catalogus bewaard bleef. Veilingen van méér dan 1000 loten waren zeldzaam (6%). Deze veilingen hadden betrekking op institutionele collecties (bvb. van de Antwerpse Jezuïeten) of op bibliotheken van kapitaalkrachtige bibliofielen (zoals onder meer C.J. Michiels, L. de Neefs, F.A.E. Bruyninx, Ch. de Proli, P.A.J. Knyff, P.J. de Cano en J.T.J. Wellens). De grote anonieme veilingen waren misschien door de boekverkoper samengesteld uit verschillende kleinere collecties.

Meestal hadden we in Antwerpen te maken met veilingen tussen de 100 en de 500 kavels (63%).

Door het aantal catalogi dat ze in hun loopbaan produceerden waren Johannes Grangé en Hubert Bincken met respectievelijk 66 en 217 onmiskenbaar de kampioenen van het Antwerpse veilingwezen van hun tijd. Naar verhouding legde Grangé zich meer dan Bincken toe op grote, prestigieuze collecties; Bincken kon dergelijke omvangrijke veilingen aan, maar was ook bereid catalogi van kleinere collecties samen te stellen.

Overigens zou het verkeerd zijn te denken dat de boekenverkopers die de collecties beschreven en er een catalogus van drukten ook als veilingmeester optraden. In Antwerpen was dat het werk van gezworen roepers. Alleen Guilielmus Josephus Bincken lijkt beide functies te hebben gecombineerd.

Wanneer de veiling niet in het sterfhuis van de eigenaar plaatsvond (voor tenminste 161 veilingen was dat wél het geval) werden veruit de meeste veilingen (194) gehouden in de zaal van de Oude Voetboog, in de Oude Voetboogstraat (thans Willem Tellstraat). Van 1763 tot 1800 vonden bovendien 120 veilingen plaats in het Kolveniershof (Kolveniersstraat). Verder was ook de Vrijdagmarkt een belangrijk centrum (101 veilingen), vooral wanneer de boeken samen met de rest van een inboedel openbaar verkocht werden. 35 veilingen, tenslotte, werden gehouden in het huis van de roeper, die vaak ook aan de Vrijdagmarkt woonde, en 23 in de Jonge Voetboog, een lokaal dat gelegen was in de Gasthuisbeemden (thans Arenbergstraat). In de achttiende eeuw was het Antwerpse veilingwezen dus geconcentreerd rond de Vrijdagmarkt en rond de driehoek Oude Voetboog, Jonge Voetboog en Kolveniershof.

2. *De historische waarde van veilingcatalogi getoetst en belicht in een dynamisch perspectief: de bibliotheken van de Antwerpse kanunniken Bruyninx (1719-1791) en Knyff (1713-1784)*

De vraag rijst nu of die boekveilingcatalogi wel degelijk betrouwbaar zijn. In twee specifieke gevallen kon door het contact met aanvullende archivalische bronnen de vooropgezette methodologische vraagstelling - biedt een boekveilingcatalogus een adequaat beeld van iemands boekenbezit ? - worden getoetst. De vraagstelling kon zelfs worden verbreed.

Vooreerst is er de bibliotheek van Franciscus Antonius Stephanus Bruyninx (1719-1791), gegraduateerd kanunnik van de Antwerpse

kathedraal³. Na diens overlijden in 1791 heeft zijn boekenbezit sporren nagelaten in een gedrukte veilingcatalogus én in een uitvoerig dossier in het Antwerpse Kathedraalarchief. Dit dossier bevat een afrekening tussen de veilinghouder en de executeur-testamentair, met onder meer een uitvoerige inventaris van de bewuste boekenverzameling. Een nauwkeurige vergelijking tussen deze twee documenten bracht aan het licht dat de gedrukte catalogus betrouwbaar was, met andere woorden dat er noch méér noch minder boeken in voorkwamen dan er werkelijk in Bruyninx' bibliotheek bewaard werden. Bovendien vulde het handgeschreven document de informatie van de gedrukte veilingcatalogus aan met gegevens over de kopers en de prijs die ze voor de boeken betaalden.

In het Antwerpse Stadsarchief werd een boedelbeschrijving gevonden van Jacobus Knyff (1681-1756), in leven burgemeester en schepen van Antwerpen, met gedetailleerde opgave van zijn boekenbezit. Begeleidende documenten wezen erop dat zijn zoon, kanunnik Petrus Knyff (1713-1784), de hele collectie erfde. Van deze Petrus Knyff bestaat dan weer een gedrukte boekveilingcatalogus. Confrontatie van beide documenten maakte het mogelijk het overgeërfd ('passieve') boekenbezit te scheiden van de boeken die Petrus Knyff zelf ('actief') aankocht⁴. Zo ontstond een dynamisch beeld, waaruit blijkt wat Petrus Knyff werkelijk interesseerde en waarin hij precies van zijn vader verschilde. De deugdelijkheid van het beschikbare bronnenmateriaal, of het nu gaat om boedelinventarissen of boekveilingcatalogi, is dus zeer belangrijk bij het onderzoek van privé-bibliotheken. Het geval Knyff liet ons toe het beeld, dat door veilingcatalogi en post mortem-inventarissen wordt opgeroepen, te verfijnen. Wat de twee genoemde types van documenten gemeen hebben, is dat ze slechts een overzicht geven van de boeken die iemand *aan het einde van zijn leven* in huis had. Uit die lijsten is niet op te maken hoe de boekenverzameling tot stand kwam. In de casus Knyff konden we dankzij bijkomende archivalia - met name de gedetailleerde lijsten van Jacobus' boeken met vermelding van auteur, titel; en het bewijs dat Petrus alle boeken van zijn vader overerfde door zijn twee broers uit te betalen - het aspect van groei en ontwik-

3. P. DELSAERDT en D. VANYSACKER, 'The Library of Franciscus Bruyninx, Official Principal, Learned Canon and Bibliophile from Antwerp (1719-1791)', in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 92 (1997), n° 3-4, 767-796.

4. P. DELSAERDT en D. VANYSACKER, 'Boeken erven en verwerven: De privé-bibliotheken van de Antwerpse kanunnik Petrus Knyff (1713-1784) en zijn vader Jacobus (1681-1756)', in: *De Achttiende Eeuw*, 30 (1998), 79-96.

keling onderscheiden. Het liet ons toe wat beweging te brengen in de vaak statische analyses van oude privé-bibliotheken.

3. *Consumptie van cultuur: 'bladeren in andermans hoofd'*

Binnen het bestek van het project was het onmogelijk om al de teruggevonden veilingcatalogi te verwerken en daaruit een beeld te distilleren van hét boekenbezit van dé Antwerpse elites uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Veeleer werd ervoor geopteerd om in de diepte te werken, en het boekenbezit van de twee boven genoemde kanunniken Bruyninx en Knyff grondig te analyseren.

Voor een inhoudelijke typering van de twee privé-bibliotheken werd gebruik gemaakt van het welbekende *Système des libraires de Paris*, zoals het werd vastgelegd door Jacques-Charles Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres* (Parijs, 1865 [5de uitgave], xxvii-lxii). Daarin worden vijf grote categorieën gehanteerd, met name: Theologie, Rechten, Wetenschappen & Kunsten, Taal- & Letterkunde en Geschiedenis. Elk van deze categorieën heeft dan nog een verdere onderverdeling (cf. **Annex**). Alle titels van de privé-boekencollecties, iedere informatie over de boekkopers, de prijzen, het formaat, de taal van de titel etc. worden in een relationele databank ingevoerd, waarna een gedetailleerde analyse mogelijk wordt⁵.

Meteen zijn we weer aanbeland bij de vraag naar de kennis van de consumptie van cultuur bij de twee vermelde kanunniken. Waar liggen de inhoudelijke interessepunten van de prelaten? Wat is de verhouding tussen traditie en moderniteit in hun privé-bibliotheken⁶?

Een analoog onderzoek werd reeds verricht door Christiane Thomassery⁷: op basis van gedrukte veilingcatalogi analyseerde ze de bibliotheken van veertig Parijse hogere geestelijken met een universitaire opleiding uit de achttiende eeuw. Zesentwintig van deze catalogi betroffen de tweede helft van de achttiende eeuw. Haar conclusie was dat deze *élite du bénéfice* openstond voor de vernieuwing in het denken, en dat die *ouverture* zich vooral via de kranten en de tijdschriften voltrok. Opvallend was dat slechts een heel kleine minderheid van de Parijse geestelijken de klassiekers van de *Philosophes*

5. P. DELSAERDT, 'Boeken, kopers, verkopers. Een relationele databank voor de historische analyse van boekveilingcatalogi', in: *Bibliotheek- & Archiefgids*, 70 (1994), n° 4, 160-170.

6. D. VANYSACKER, 'Tussen traditie en vernieuwing. Een blik op de privé-bibliotheken van Antwerpse geestelijken aan het einde van de achttiende eeuw (1775-1800)', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 14 (1997), 202-217.

7. C. THOMASSERY, 'Livres et culture cléricale à Paris au XVIIIe siècle: quarante bibliothèques d'ecclésiastiques parisiens', in: *Revue française d'histoire du livre*, 3 (1973), 281-300.

op hun boekenplanken had. Thomassery weidt verder niet uit over de aanwezigheid van vernieuwende binnenkerkelijke literatuur.

Helemaal onbekend is het boekenbezit van Antwerpse particulieren in de achttiende eeuw niet. De bijdragen van Hugo de Schampheleire, Etienne Sabbe en Henry de Grootte bekommeren zich echter enkel - of althans hoofdzakelijk - om het succes van Voltaire en Rousseau of om de numerieke aanwezigheid van de werken van de *Philosophes*, en vernauwen aldus de term 'vernieuwende of moderne literatuur' ten onrechte tot verlichte, gecensureerde of vaak antiklerikale geschriften⁸. Alhoewel de vraag naar de consumptie van verlichte auteurs in het stedelijke Antwerpse milieu gerechtvaardigd is, moet men bovendien de vernieuwende literatuur plaatsen naast de uitingen van behoud en traditie. Beide door ons gevoerde case-studies zijn - zoals hoger aangegeven - tevens gebaseerd op bijkomende archivalische documenten die de gegevens van de veilingcatalogi aanvullen en nuanceren. In die zin hanteren we de methodologie van de hedendaagse boekhistorische wetenschap, iets wat door bovenvermelde auteurs - Thomassery inclusief - niet werd gedaan⁹.

Bij nader inzien blijken de boekencollecties van de kanunniken Bruyninx en Knyff, op een paar onvermijdelijke gemeenschappelijke trekken na - beide waren immers clerici -, nogal uiteenlopend te zijn. Vooraf willen we echter eerst via een korte biografische schets kennis maken met de twee heren, waarbij we in het licht van de daaropvolgende analyse van hun privé-bibliotheek vooral hun gevolgde studies en loopbaan benadrukken.

3.1. De twee Antwerpse kanunniken doorgelicht: studies en loopbaan

Franciscus Antonius Stephanus Bruyninx werd in 1719 te Antwerpen geboren en stierf er op 7 april 1791. Als student aan de Leuvense universiteit werd hij in de Artes-promotie van 1739 derde. Vijf jaar later behaalde hij het baccalaureaat in de theologie en werd hij

8. H. DE SCHAMPHELEIRE, 'Verlichte lectuur te Antwerpen en Parijs in de 18e eeuw. Een comparatief quantitatief leesonderzoek naar Voltaire, Rousseau en de "Encyclopédie"', in: *Etudes sur le XVIIIe siècle*, 6 (1979), 131-153; E. SABBE, 'Les lettres françaises à Anvers au XVIIIe siècle d'après les archives d'un libraire', in: *La revue française de l'élite européenne*, 66 (maart 1955), 5-9 [heruitgegeven in: *Miscellanées Etienne Sabbe I* (Brussel, 1979), 47-58], en H. DE GROOTE, 'Onderwijs en geestelijke stromingen', in: *Antwerpen in de 18de eeuw. Instellingen - Economie - Cultuur* (Antwerpen, 1952), 348-372.

9. Over de methodologische voorwaarden waaraan het huidige boekhistorisch onderzoek is onderworpen en meer bepaald de strenge historische kritiek van veilingcatalogi, zie P. DELSAERDT, 'In de achterkamer van een veilinghuis. De registers van de Leuvense boekverkoper J.F. Van Overbeke (1727-1810)', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 22 (1990), 133-156, en H. VAN GOINGA-VAN DRIEL, 'The long life of the book: public auctions in Leiden 1725-1805 and the second-hand book trade', in: *Quaerendo*, 24 (1994), 243-274.

tot priester gewijd. Nog in 1744 werd hij benoemd tot professor in de filosofie aan de pedagogie De Valk, waar hij ook zijn studentenjaren had doorgebracht. Bruyninx combineerde deze opdracht gedurende enkele jaren met studies in de rechten. In 1749 behaalde hij het diploma van licentiaat in de beide rechten. Twee jaar later verliet Bruyninx Leuven: hij was benoemd tot gegradueerd kanunnik van de Antwerpse kathedraal, waarvan hij zo'n veertig jaar lang lid bleef. Hij bekleedde de functies van scholaster (1764-77), officiaal (1778-91) en synodaal examiner (1778-91). In 1776 werd hij benoemd tot aartspriester en vanaf 1777 bezette hij het ambt van aartsdiaken. Zeker in de jaren 1778-84 was Bruyninx ook officiaal voor het gedeelte van het bisdom 's-Hertogenbosch dat sinds 1759 door de Heilige Stoel aan de Antwerpse bisschop was toevertrouwd. Opvallend was zijn redenaarstalent als officiaal en als predikant. Samen met zijn stemvolume bezorgde dat hem de bijnaam 'de grote klok'.

Over de studies en de carrière van Petrus Andreas Josephus Knyff, geboren te Antwerpen op 29 januari 1713 en gestorven in dezelfde stad op 22 april 1784, weten we heel wat minder. In 1734 behaalde hij de licentie in de beide rechten en op 17 februari 1742 volgde hij zijn vader - die eerst burgemeester van Antwerpen was en later als weduwnaar priester en kanunnik werd - op als gegradueerd edel kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel van de Antwerpse kathedraal.

3.2. *Analyse van de privé-bibliotheken: traditie en vernieuwing*

Laten we nu terugkeren naar de analyse van de privé-bibliotheken van beide geestelijken. Een eerste vraag die we hierbij stellen gaat over de correlatie tussen opleiding en functie enerzijds en boekenbezit anderzijds. Met andere woorden: vonden de gevolgde studies hun weerslag in het boekenbezit en hadden de heren hoofdzakelijk een werkbibliotheek? Een stap verder gaat de vraag hoe ze stonden tegenover de ingrijpende veranderingen van hun tijd.

Bruyninx, zoals hierboven aangegeven baccalaureus in de theologie, professor in de filosofie (1744-51), licentiaat in de beide rechten en officiaal (1778-91), en Knyff, licentiaat in de beide rechten, hadden elk op hun studie- en beroepsterrein een gespecialiseerde bibliotheek. Bovendien vertonen ze elk op hun manier een grote interesse voor de politieke, religieuze, culturele en wetenschappelijke gebeurtenissen van hun dagen.

3.2.1. Bruynincx

Bij de analyse van de boekencollectie - in totaal gaat het om 4.065 titels - van Bruynincx valt, naast een aanzienlijke verzameling perkamenten handschriften (45), incunabels (31) en postincunabels (ten minste 188), een uitgesproken voorkeur voor het religieuze boek op. De categorieën godgeleerdheid, kerk- en godsdienstgeschiedenis en kerkelijk recht scoren het hoogst en in het totaal bedraagt het aandeel van de religieuze boeken tweederde van de hele collectie. Een opmerkelijke plaats nemen de talrijke hagiografieën in. Bij de niet-religieuze literatuur vallen vooral de categorieën moderne geschiedenis, burgerlijk recht en wijsbegeerte op. Onverwacht kan dit beeld bezwaarlijk genoemd worden. Gezien zijn voornoemde diploma's en zijn functie als officiaal, moest Bruynincx over deze materies wel boeken in huis hebben. Het feit dat zo'n kleine 30% van zijn boeken uit de vijftiende en zestiende eeuw, ruim 40% uit de zeventiende en 'slechts' 30% uit de achttiende eeuw stammen, betekent daarom nog niet dat Bruynincx uitsluitend een bibliofiele verzamelaar was of enkel van *oude* boeken hield. Evenmin hoeft het overwicht aan religieuze, canonieke en kerkhistorische boeken te wijzen op een archaïsche instelling zonder oog voor de moderne tendensen. Dit wordt duidelijk wanneer we Bruynincx' boeken van na 1750 en vooral van na 1780 bekijken. We ontmoeten er de standaardwerken over de voornaamste binnenkerkelijke stromingen van zijn tijd. Eerst en vooral is er de uitgebreide literatuur over de nationaal-kerkelijke en staatskerkrechtelijke stelsels. Hét handboek bij uitstek van de achttiende eeuw, *De statu ecclesiae et legitima potestate romani pontificis liber* (Bouillon, 1766) van Febronius, een schuilnaam van de Trierse wijbisschop Nikolaus von Hontheim (1701-1790), neemt hier de centrale plaats in. De auteur riep de bisschoppen van het Heilig Roomse Rijk op om zich van de pauselijke macht te distantieëren en zich aan te sluiten bij een Duitse nationale Kerk. De Romeinse reactie liet niet lang op zich wachten. Eerst verschenen er talrijke anti-Febroniusgeschriften. Daarvan bezat Bruynincx er minstens drie, waaronder het bekende *Adversus Febronium* (s.l., 1765) van de Ulmse abt Gregorius Trautwein (1711-1785). Later, in 1778, dwong Rome Hontheim tot de retractatie: hij diende zijn leerstellingen publiekelijk te herroepen. Toch bleef Febronius' invloed gelden. Zijn *Commentarius in suam retractationem* (Luik, 1781) - ook in het bezit van Bruynincx - bleef voor Rome een doorn in het oog. Meer nog, de febronianaanse ideeën werden in de Münchener nuntiatuurstrijd door Duitse Rijksvorsten in de fameuze *Emser Punctuation* van 1786 in ere

hersteld: een mooier voorbeeld van episcopalisme - een uiting van een gezamenlijk streven naar een Duitse nationale Kerk - was er niet. In Bruyninx' bibliotheek vinden we twee reacties op dit document terug: *Coup d'oeil sur le Congres d'Ems* (Düsseldorf, 1787) van de ultramontaanse Romein Francesco Antonio Mondelli (1756-1825), en de tweede, verbeterde uitgave van Romes officiële reactie: *Sanc-tissimi Domini Nostri Pii Papae Sexti Responsio ad metropolitanos Moguntinum, Trevirensium, Coloniensem et Salisburgensem super Nunciaturis Apostolicis* (Luik, 1790).

Ongeveer tegelijk met de hiervoor vermelde Duitse keurvorstendommen uitte zich ook in het groothertogdom Toscane een episcopalistische hervormingstendens. Centraal hierbij stond de figuur van Scipione de'Ricci (1741-1810), sinds 1780 bisschop van Pistoia en Prato. Geruggensteund door groothertog Leopold en de meest bekende jansenistische Italiaanse theologen van dat ogenblik, organiseerde hij in 1786 een synode te Pistoia. De akten hiervan verschenen in 1788. Bruyninx had er een Franse vertaling van, samen met de *Annotazioni Pacifiche*, een reactie van de ultramontaan Giovanni Marchetti (1753-1829) op Ricci's herderlijke brief betreffende de kerkelijke hervormingen in diens diocees (een driedelige *Actes & Decrets du Concile de Pistoie de l'an 1786, avec l'Appendice & les Observations pacifiques* [s.l., 1788]). Ook over de andere theorieën die wegens hun gallicanistische, jansenistische of anti-Romeinse tendens indruisten tegen het gezag van de Heilige Stoel, had Bruyninx heel wat publicaties in huis. Zo vinden we de belangrijkste werken terug van auteurs als Claude Fleury (1640-1723), Zeger Bernard Van Espen (1646-1728), Antonio Pereira (1725-1797), Edmond Richer (1559-1631), Pierre de Marca (1594-1662), Louis Ellies Du Pin (1657-1719), Jean Launoy (1603-1678), Paul Joseph Riegger (1705-1775), alsook titels rond de Synode van Utrecht, het formulier van Alexander VII en de bul *Unigenitus*.

Dit alles neemt niet weg dat we evengoed de klassiekers van de ultramontaanse literatuur in de bibliotheek van Bruyninx terugvinden, met talrijke pleidooien voor de volledige onafhankelijkheid van het geestelijk gezag ten opzichte van de wereldlijke macht en de voorrang van de Kerk op de Staat. In de meeste werken van deze strekking werden de universele directe pauselijke jurisdictie en de pauselijke onfeilbaarheid benadrukt. Een status van handvest genoot *De l'autorité des deux Puissances* van de Franse kanunnik Jean Pey (1720-1797), een van de actiefste anti-gallicaanse en anti-febronianaanse apologeten. Het bewuste werk was een grondige en gedetailleerde weerlegging van allerlei verlichte sociale theorieën, en

vooral van de gallicaanse, richeristische en febroniaanse theorie en kerkpolitiek. Bruyninx had zowel de eerste (Straatsburg [=Luik], 1780), als de herziene druk (Straatsburg [=Luik], 1788) in zijn bezit. Van diezelfde auteur zijn nog *De la tolérance chrétienne opposée au tolérantisme philosophique* (Fribourg, 1784) - een werk dat haaks stond op *De tolerantia ecclesiastica et civili* (Ticino, 1784) (ook al in Bruyninx' bezit) dat geïnspireerd was door de jansenistische professoren in Pavia, Pietro Tamburini (1737-1827) en Giuseppe Zola (1739-1806) - en *La loi de la nature développée et perfectionnée par la loi évangélique* (Parijs, 1790). Een andere klassieker die niet op Bruyninx' boekenplanken mocht ontbreken was het twaalfdelige *Traité historique et dogmatique de la vraie religion, avec la réfutation des erreurs qui lui ont été opposées dans les différents siècles* (Parijs, 1780) van de Parijse kanunnik Nicolas Sylvestre Bergier (1718-1790), fel tegenstander van de moderne stromingen en vurig verdediger van het ultramontaanse ideeëngoed. Van de publicist en ex-jezuïet François-Xavier de Feller (1735-1802) treffen we twee verschillende edities aan van de *Catéchisme Philosophique* (Luik, 1773 en Luik, 1787) en de jaargangen van 1780 tot 1791 van diens *Journal historique et littéraire*. Ook op theologisch vlak bleef Bruyninx de actualiteit volgen: zo bezat hij het belangrijke tweedelige *Theologica dogmatica in systema redacta* (s.l., 1787) van het duo Pietro Maria Gazzaniga (1722-1799) en Giuseppe Bertieri (1734-1804), beiden gematigd jansenistisch gezinde professoren aan de Weense universiteit. Opvallend is ook de aanwezigheid van het vierdelige werk *Theologia moralis universa* (s.l., s.a.) van de anti-probabilistische jezuïet Paul-Gabriël Antoine (1678-1743).

Bruyninx had niet alleen oog voor binnenkerkelijke materies. Zo bezat hij ook boeken van katholieke en protestantse auteurs die het ideeëngoed van de Franse *Philosophes* en andere 'vijanden van het geloof' behandelden en weerlegden. Typerend zijn hier de *Erreurs de Voltaire* (s.l., 1766) van Nonotte, Vincent-Toussaint Beurriers *Conférences ecclésiastiques ou Discours contre les ennemis de notre sainte Religion* (Parijs, 1779), Gabriël Gauchats (1709-1779/1780) tiendelige *Lettres critiques, ou Analyse et réfutation de divers écrits modernes contre la Religion* (Parijs, 1755) en Jacques Neckers *L'importance des opinions religieuses* (Luik, 1788). Maar het bleef niet bij aanvallen en weerleggingen. Bruyninx bezat ook diverse pedagogische, politieke, historische, economische en filosofische werken van eersterangsfiguren van de Verlichting als Rousseau (*Oeuvres diverses* [Genève, 1756]), Voltaire (*Le siècle de Louis XIV* [Leipzig, 1754] en *Histoire de Charles XII, roy de Suede* [s.l., 1737]), Montes-

quieu (*De l'Esprit des Loix* [Genève, 1750]), David Hume (*Discours politiques* [Amsterdam, 1754]), William Robertson (*Histoire de l'Empereur Charles V* [Maastricht, 1755]) en Guillaume Thomas François Raynal (*Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* [Parijs, 1781] en *Histoire du Parlement d'Angleterre* [Londen, 1748]). De bijbel van de Franse Philosophes, de *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* van Diderot en D'Alembert, mocht natuurlijk niet in zijn collectie ontbreken. Bruyninx had in 1771 op deze tweede editie via stadsdrukker Joannes Petrus Josephus Grangé ingetekend. Daarnaast bezat hij ook de verboden *Analyse raisonnée de Bayle* (Parijs, 1782) van François-Marie de Marsy en Jean-Baptiste-René Robinet. Opmerkelijk is ook de aanwezigheid van staatkundige en financiële werken van bekende Franse staatslui als graaf de Mirabeau (*La monarchie prussienne sous Frédéric le Grand* [Londen, 1788] en *Histoire secrète de la cour de Berlin* [s.l., 1789]) en de bovenvermelde Necker (1732-1804) (*Compte rendu au roi* [Parijs, 1781] en *Mémoire sur les finances de la France* [Amsterdam, 1778]).

Verder toonde Bruyninx nog interesse voor de politieke en economische geschiedenis van de Lage Landen: zo had hij werken van Willem F. G. Verhoeven (1739-1809) (*Mémoire historique-politique et critique sur les constitutions, la religion, et les droits de la nation belge* [Luik, 1790]), Jan Des Roches (1740-1787) (*Histoire des Pays-Bas* [Antwerpen, 1787] en *Epitome historiae belgicae* [Brussel, 1783]), en Jan Wagenaar (1709-1773) (onder meer *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu vereenigde Nederlanden* [Amsterdam, 1752]) in huis. Bovendien had hij oog voor de historische, economische en politieke aspecten van de overzeese gebieden: boeken over Suriname worden afgewisseld met *Le Voyageur Américain, ou observations sur l'état actuel, le commerce des Colonies Britanniques en Amérique &c.* (Amsterdam, 1782). Ook op het vlak van de wetenschappen treffen we moderne literatuur aan, gaande van de klassiekers van de natuurhistoricus graaf Buffon (1707-1788) (*Epoques de la Nature* [Parijs, 1780] en *Histoire naturelle* [Parijs, 1775]) tot de werken betreffende toegepaste fysica, met voorop elektriciteitsleer, van abbé Joseph Privat de Molières (1677-1742), abbé Jean Antoine Nollet (1700-1770), Pierre Sigorne (1719-1809), abbé Jean Morin (1705-1764), de Zwitserse fysicus Jean Jallabert (1712-1768) en de Duitse natuurkundige Johann Heinrich Winkler (1703-1770). Tot slot was Bruyninx ook ontvankelijk voor eigentijdse romans die vanuit of via Frankrijk de Antwerpse markt

veroverden, zoals de bekende succesromans, al dan niet in briefvorm, en voor dichtwerk. In de eerste categorie vallen de verboden *Mémoires pour servir à l'histoire de madame de Maintenon et à celle du siècle passé* van Laurent Angliviel de La Beaumelle (Den Haag, 1757), *Recueil des lettres de la marquise de Sévigné* (Parijs, 1754), *Pamela, ou la vertu récompensée* van Samuel Richardson (Londen, 1743) en *Lettres d'Émérence à Lucie* (Lyon, 1756) op. In de categorie dichtwerk vernoemen we het oeuvre van Boileau.

Gezien de voorgaande inhoudelijke analyse, is het niet verwonderlijk dat 62% van de boeken in het Latijn waren opgesteld. Het Frans bekleedde de tweede plaats met bijna 30%, terwijl het Nederlands achteropbleef met slechts 9% van het totale aantal boeken. De bibliotheek van Bruyninx beantwoordt volledig aan wat men van een achttiende-eeuwse prelaat die actief was in de kerkelijke rechtspraak kon verwachten. Het Latijn was immers de taal bij uitstek van zowel de Kerk als van de rechtspraak van het instituut, terwijl het Frans een vooraanstaande plaats innam in het achttiende-eeuwse Europa.

Bekijken we de geografische herkomst van de boeken, dan duikt - afgezien van de 1.363 titels zonder impressum - het volgende beeld op. Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden nemen elk zo'n 30% voor hun rekening, de Republiek der Nederlanden en Duitsland elk zo'n 15%, terwijl de overige percentages verdeeld worden onder Italië, Zwitserland, Groot-Brittannië en het Prinsbisdom Luik.

3.2.2. Knyff

Een zeer interessante en aparte bibliotheek is die van Petrus Andreas Josephus Knyff, die zoals hoger vermeld in 1756 de boeken (in totaal ging het om 1.019 titels) van zijn vader overerfde. In 1785 werd Knyff juniors boekencollectie openbaar geveild. De gedrukte catalogus met 2.112 titels bevat naast een deel van de overgeërfde boeken (met name 632) nog 1.480 door Knyff junior aangekochte of op een andere manier verworven boeken. Dankzij bijkomend archivaalisch materiaal weten we precies om welke titels het gaat. Het is hier dus perfect mogelijk de bibliotheek van Petrus Knyff twee keer te analyseren. Vooreerst als de boekencollectie die op de openbare verkoop in 1785 aangeboden werd en vervolgens als Knyff junior's 'actieve' boekencollectie. Dit gebeurde in een eerder verschenen artikel. Hier lijkt het, aangezien het om de consumptie van de cultuur gaat, geschikter om vooral Petrus Knyff's 'actieve' collectie te analyseren.

Bij een eerste blik op de percentsgewijze verdeling van de categorieën, blijkt Geschiedenis de grote meerderheid te hebben (55%), op

grote afstand gevolgd door Theologie (18%), Wetenschappen & Kunsten (10%) en Taal- & Letterkunde (10%). Hekkensluiter is Recht (7%), wat zeker voor de bibliotheek van een licentiaat in de beide rechten opvallend weinig is. Opmerkelijk is ook dat Knyff junior in tegenstelling tot zijn vader praktisch geen boeken aankocht over natuur- en scheikunde.

Anders dan men zou verwachten valt uit het aanzienlijke pakket kerkelijk geïnspireerde literatuur (theologie, kerkelijk recht en kerkgeschiedenis zijn samen goed voor 39% van de boeken) geen uitgesproken voorkeur voor de eigentijdse binnenkerkelijke discussies af te lezen. Het bleef bij een Franse vertaling van het bovenvernoemde handboek van Febronius (*Traité du Gouvernement de l'Eglise & de la Puissance du Pape, par rapport à ce Gouvernement* [Venetië 1767]), bij een vijftal volumes over het jezüetenvraagstuk en bij een verslag van de historische ontmoeting tussen Pius VI en Jozef II in Wenen (1782). Meer typerend voor Knyffs theologische bibliotheek waren verschillende publicaties van Claude Fleury (1640-1723), en bovenal het verzamelde werk (Padua, 1714) van de Spanjaard Melchior Cano (1509-1560), de grondlegger van de theologie als wetenschap. Opvallend was verder de aanwezigheid van het moraliserende strijdschrift van de Italiaanse dominicaan Daniele Concina (1687-1756), dat gericht was tegen het theater en elke vorm van spektakel (*De spectaculis theatralibus christiano cuique tum laico, tum clerico vetitis dissertationes duae* [Rome, 1752]). Tussen haakjes: Concina kon niet beletten dat de Antwerpse kanunnik zélf heel wat - meestal Franse - toneelauteurs in huis had: Molière, Racine, Palissot, Colardeau, Dancourt, Mont-Fleury, Saint-Foix, Corneille.

In de kerkhistorische literatuur nemen naast de vele heiligenlevens de werken van veelschrijvers als Louis Maimbourg (1620-1686), Jean-Baptiste Thiers (1636-1703) en Aubertus Miraeus (1573-1640) een vooraanstaande plaats in. Vaak zette Petrus hier de collectie van zijn vader voort.

Petrus Knyff onderscheidde zich echter vooral als een verwoed verzamelaar van werken van of over eersterangsfiguren van de Verlichting, met voorop Voltaire: *Oeuvres* (Amsterdam, 1738), *Volteriana ou Eloges amphigouriques de F. Marie Arrouet Sr De Voltaire* (Parijs, s.a.), *Esprit de Voltaire* (Amsterdam, 1760), *Abrégé de l'Histoire universelle* (Den Haag, 1753), *Le micromegas* (s.l., s.a.), *De retour des ombres* (Parijs, s.a.), *Candide ou l'Optimisme* (s.l., s.a.) en *La Henriade travestie en vers burlesques* (Berlijn, s.a.). In een dergelijke collectie mocht de *Encyclopédie* van Diderot en D'Alembert niet ontbreken: Knyff was eigenaar van de eerste uitgave

(1751). Verder bezat hij nog werken van Montesquieu (*Oeuvres* [Amsterdam, 1758]), Rousseau (*Les Pensées de J.J. Rousseau citoyen de Geneve* [Parijs, 1773]), William Robertson (*Histoire du Regne de l'Empereur Charles-Quint* [s.l., 1771]), Frederik II (*Anti-Machiavel ou essai de critique sur le Prince de Machiavel* [Amsterdam, 1741]) en Guillaume-Thomas-François Raynal (*Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* [Den Haag, 1776 en Genève, 1781], *Histoire du Stadhouderat* [Amsterdam, s.a.] en *Révolution de l'Amérique* [Londen, 1781]).

Toch beperkte Knyff zich niet tot het kamp van de *Philosophes*. Hij bezat ook boeken van katholieke en protestantse auteurs die de nieuwe ideeën weerlegden. Kenmerkend is hier de aanwezigheid van de *Erreurs de Voltaire* (Luik, s.a.) van Claude-François Nonotte (1711-1793) en van *Les Francs-Maçons écrasés ou l'origine des Francs-Maçons* van abbé Larudan. Ook voor de kritische en verlichte erudieten uit het katholieke kamp toonde Knyff belangstelling, bovenal voor Ludovico Antonio Muratori (1672-1750), maar ook, zoals gezegd, voor Thiers en Maimbourg.

Eigentijdse lichtere genres als schandaalkronieken en politiek getinte essays zijn zeer sterk vertegenwoordigd. De titels spreken hier boekdelen, en lijken zo uit Robert Darntons *Corpus of Clandestine Literature in France* te zijn overgeschreven: *Chronique scandaleuse, ou mémoires pour servir à l'histoire des moeurs de la génération présente* van Guillaume Imbert de Bourdeaux (Parijs, 1783); *La Gazette de Cythère, ou aventures galantes et récentes arrivées dans les principales villes d'Europe* van François Bernard (Londen, 1774); *L'espion chinois, ou l'envoyé secret de la cour de Pékin pour examiner l'état présent de l'Europe* (Keulen, 1764); *La Gazette noire, par un homme qui n'est pas blanc, ou oeuvres posthumes du Gazettier cuirassé* van Charles Théveneau de Morande ('A cent lieux de la Bastille', 1784), en Simon-Nicolas-Henri Linguets *Mémoires sur la Bastille* (Londen, 1783). Ook satirische bestsellers als *Le Conte de Tonneau* (Den Haag, 1757), een Franse vertaling van Swifts *A tale of a tub* - een genadeloos hekeldicht op kwezelarij, corruptie en hypocrisie in religieuze zaken -, een soortgelijk *Essai philosophique sur le monachisme* (Parijs, 1775) van Linguet en een *Vie privée de Louis XV, ou principaux événements, particularités et anecdotes de son règne* (Londen, 1781) - waarin het Franse hofleven op de korrel werd genomen - ontbraken niet. Op zijn minst libertijns was de roman *Le Sofa, conte moral* van Claude-Prosper Jolyot de Crébillon junior. Ook Tissots *L'Onanisme, Dissertation sur les Maladies produites par la Masturbation* (Lausanne, s.a.) en een *Nouveau Reglement sur*

les lieux de prostitution dans la ville de Paris (Parijs, 1775) mogen tot de erotica worden gerekend, evenals de bestseller *Histoire des Flagellans* (Amsterdam, 1701) van de Franse theoloog Jacques Boileau (1635-1716): het succes van dit boek lag veeleer in de honderden voorbeelden van masochisme en sadisme die de auteur gaf om zijn argumentatie tegen de vrijwillige zelfgeseling te illustreren, dan in de theologische thematiek.

Petrus Knyff, dat zal inmiddels wel duidelijk zijn, was een man van de wereld. Hij wenste dan ook op de hoogte te blijven van de politieke en literaire actualiteit. Het weekblad *Journal historique & politique des principaux événements des différentes Cours de l'Europe* en het maandblad *Esprit des Journeaux* hielpen hem daarbij. Knyffs voorkeur voor de Franse literatuur blijkt ook uit de aanwezigheid van Sabatier de Castres' *Dictionnaire de littérature* (Parijs, 1770), diens *Les trois siècles de la littérature Française, ou tableau de l'esprit de nos écrivains depuis François I. jusqu'en 1781* (Den Haag, 1781) en *Histoire littéraire des femmes Françaises* (Parijs, 1769).

Daarnaast continueerde Knyff enkele interesses van zijn vader. Zo verzamelde hij op zijn beurt werken over de geschiedenis der Nederlanden, zowel eigentijdse als zestiende- en zeventiende-eeuwse drukken. Ook op het vlak van de plant- en dierkunde bleef Knyff junior boeken aanschaffen. Vaak ging het hier om prachtig geïllustreerde folianten. Het inleidend bericht in de veilingcatalogus was daarom méér dan commerciële retoriek: "Les livres qui la composent [de bibliotheek], ont été choisis et réunis par le goût et le discernement, et ce n'a été qu'à la longue, après bien des peines, des recherches et des soins, qu'on est parvenu à en faire un si riche et si bel assortiment".

Kanunnik Knyffs 'actieve' bibliotheek bestaat voor 55% uit achttiende-eeuwse boeken; een derde daarvan dateert van na 1750. De zeventiende-eeuwse boeken halen een aandeel van 37%. De overige 8% gaat naar zestiende-eeuwse drukken. Knyff verwierf één incunabel.

Een ander interessant gegeven zijn de cijfers over de vertegenwoordigde talen. Gelet op Knyffs voorkeur voor de Franse literatuur van zijn tijd zal het niet verbazen dat 72% (dit is 760 titels) van de Franse boeken door hem zelf waren aangekocht. Dat neemt niet weg dat hij zijn collectie ook met Latijnse en Nederlandse boeken bleef verrijken. Maar in deze talen kocht hij relatief minder aan: van de Latijnse boeken had hij 69% (dit is 483 titels) zelf gekocht, van de Nederlandse slechts 58% (dit is 171 titels).

Ook wat de geografische herkomst betreft scoort Frankrijk in de actieve bibliotheek het hoogst (29%), kort gevolgd door de Noordelijke Nederlanden (27%). Werken uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen op de derde plaats (24%). Opvallend was het grote aantal boeken met Parijs als impressum: 23% van de eigen aankopen werd in die stad gedrukt.

3.2.3. Besluit

Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt duidelijk dat de twee Antwerpse geestelijken qua boekenbezit elk op hun manier en intensiteit blijk gaven van een belangstelling voor traditie én voor vernieuwing. Het viel op dat beiden, zonder de vooral in de Latijnse taal opgestelde zestiende- en zeventiende-eeuwse literatuur te verwaarlozen, tevens een uitgesproken belangstelling hadden voor moderne drukken. En toch verschilden ze hierin. Naast een niet te ontkennen interesse voor de werken van de Franse *Philosophes* en allerlei apologetische geschriften die antwoordden op de antiklerikale pamfletten en essays van de Franse Parnassus, had Bruyninx vooral oog voor de discussies rond de vernieuwende binnenkerkelijke stromingen en de verhouding tussen Kerk en Staat. Daarbij had hij zowel de ultramontaanse als de anti-Romeinse klassiekers in zijn bezit. Knyff richtte zich nadrukkelijk op de Franstalige verlichte literatuur. Genres als de *chronique scandaleuse*, politieke en godsdienstige satire en de erotische roman stonden naast de canonieke geschriften van Voltaire en Raynal op zijn boekenplanken. In die zin lijkt ons dit duo van de Antwerpse geestelijke elite even goed op de hoogte van de vernieuwende lectuur als haar Parijse collega's. Meer nog, Bruyninx en Knyff informeerden zich niet enkel via kranten of tijdschriften over die moderne literatuur, maar ze hadden er heel wat spraakmakende vertegenwoordigers van in huis.

Meer dan zestig jaar geleden lanceerde Suzanne Tassier in *Les démocrates belges de 1789* de stelling dat vele juristen, clerici, artsen en zelfs edelen uit de Oostenrijkse Nederlanden vooral in de twee decennia voorafgaand aan de Franse Revolutie overspoeld werden door vernieuwende boeken en kranten uit de omringende landen en dus de woelige jaren niet onvoorbereid tegemoet gingen¹⁰. Daarbij vernoemde ze als voorbeeld onder meer de Antwerpenaren bisschop Wellens, de kanunniken Knyff junior en J. B. Van Parys, en de zakenman en bankier Charles de Proli. De twee tijdens het project be-

10. S. TASSIER, *Les démocrates belges de 1789. Etude sur le vonckisme et la Révolution brabançonne*, Brussel, 1930, 40-87 ('Pénétration de l'esprit révolutionnaire et des idées nouvelles dans les Pays-Bas autrichiens [1772-1789]').

handelde vertegenwoordigers van de elite van de Antwerpse geestelijkheid - Bruyninx en Knyff - passen perfect in die these. Meer nog, door het voorhanden zijn van een ideaal bronnenmateriaal - de gedrukte veilingcatalogus aangevuld met archivalia - kunnen we Tassiers stelling, die enkel op de analyse van veilingcatalogi was gebaseerd, voor wat de door haar aangehaalde figuur Knyff betreft, nog een grotere waarheidsgetrouwe status geven. Het blijft echter een open vraag of de stelling ook opgaat voor de andere door haar opgesomde bevolkingsgroepen en figuren uit Antwerpen. Het huidig boekhistorisch bedrijf laat immers niet toe dat het onderzoek naar particulier boekenbezit enkel en alleen wordt gebaseerd op de analyse van veilingcatalogi.

II. CONCLUSIE

Samenvattend mag worden gesteld dat dit onderzoek naar het particulier boekenbezit in de stad Antwerpen in de tweede helft van de achttiende eeuw een duidelijker beeld van de mogelijkheden en de beperkingen van boekenveilingcatalogi heeft opgeleverd. Wat de specifieke situatie in Antwerpen betreft, is het opmerkelijk dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw, die voor de havenstad niet meteen geldt als een periode van culturele opgang, toch een florissante (tweedehands-)boekhandel bleef bestaan. Door de analyse van de twee casussen Bruyninx en Knyff hebben we het gewicht van de nieuwe ideeën van de Verlichting kunnen plaatsen naast de blijvende kracht van de traditie. Het begrip 'vernieuwing' werd verbreed: als parameter kunnen Voltaire en Rousseau - om slechts hen te noemen - onmogelijk volstaan, maar moet men zeker ook rekening houden met auteurs die getuigden van nieuwe binnenkerkelijke stromingen. Tenslotte hebben de bijkomende archivalia rond deze twee veilingen aan het licht gebracht dat Antwerpen zijn rijke (in alle betekenissen van het woord) bibliothele traditie ook in de achttiende eeuw alle eer aandeed.

Met dit project is een stevige basis gelegd voor verder onderzoek. De archivalia rond het boekenbezit van de Antwerpse kanunniken Bruyninx en Knyff zijn waarschijnlijk zeer zeldzaam; de kans dat men nog meer dergelijke documenten vindt, is zeer klein. Maar het grote aantal gelokaliseerde veilingcatalogi maakt een statische analyse mogelijk, zodat niet alleen een beeld van enkele significante geestelijke bibliotheken kan worden geschetst, maar ook van de boeken van alle andere Antwerpse elites.

Met de vaststelling van de voorwaarden waaraan zulk onderzoek moet voldoen - wat zijn bijvoorbeeld de eisen van een betrouwbare steekproef? - en met de uitvoering ervan, zou een zinvol opvolgingsproject in het leven kunnen worden geroepen. In dat geval zou het chronologisch kader kunnen worden uitgebreid naar het hele Ancien Régime.

Annex: Systeem van Brunet (tot tweede niveau)*1. Theologie*

- Bijbel
- Liturgie
- Concilies
- Kerkvaders
- Godgeleerdheid
- Afwijkende meningen
- Joodse godsdienst
- Oosterse godsdiensten
- Deïsme, ongelooft, atheïsme

2. Recht

- Inleiding tot het recht
- Natuurrecht en volkenrecht
- Staatsrecht
- Burgerlijk recht en strafrecht
- Kerkelijk recht

3. Wetenschappen & Kunsten

- Inleidingen en woordenboeken
- Wijsbegeerte
- Natuur- en scheikunde
- Natuurwetenschappen
- Geneeskunde
- Wiskunde
- Aanhangel bij wetenschappen¹¹
- Kunsten
- Mechanica en beroepen
- Sport en spel

4. Taal- & Letterkunde

- Linguïstiek
- Welsprekenheid
- Dichtkunst en drama
- Fictie in proza
- Filologie
- Dialogen
- Briefschrijfkunst
- Polygrafen
- Bloemlezingen en bundels van verschillende auteurs

5. Geschiedenis

- Prolegomena¹²
- Wereldgeschiedenis
- Kerk- en godsdienstgeschiedenis
- Geschiedenis van de oudheid
- Moderne geschiedenis
- Verwante onderwerpen¹³

11. Brunet rangschikt hier occulte filosofie, alchimie en astrologie.

12. Hiertoe behoren historische atlanten, aardrijkskunde, reisverhalen en chronologie.

13. Hieronder vallen de volgende onderwerpen: geschiedenis van de adel en de heraldiek; geschiedenis van de openbare plechtigheden; archeologie; beschrijving van antieke monumenten en voorwerpen, musea, numismatiek, inscripties, middeleeuwse en religieuze archeologie; literatuurgeschiedenis; biografieën; bibliografieën; kranten en tijdschriften.